

A hatalom szerepe és nyelve a tudományos vitákban Esettanulmány a szocializmusból**

A tanulmányban a szocializmus tudományos életét vizsgálom, különös hangsúlyt helyezve a hatalom ideológiai alapját jelentő politikai gazdaságtan és az ehhez kapcsolódó marxi terminológia szerepére. Ezt egy olyan tudományos vita elemzésén keresztül teszem, amelyben elméleti, azaz politikai gazdaságtani, illetve gyakorlati megközelítések egyaránt megjelentek. A korszak megértéséhez tudásszociológiai programot választottam; egy prezentista vagy whig szemléletű visszatekintés ugyanis a modern tudományos szempontokat kérné számon a résztvevőktől, ezzel lehetetlenné téve a szocializmus elméleti megfontolásainak érdemi megértését. Ezzel szemben a választott tudományos viták elemzésére szolgáló szociálkonstruktivista program azonos elvárásokat támaszt a polémiában részt vevő csoportokkal szemben; rávilágít arra, hogy a vita nem volt átideologizált, egyes gondolatok marxi tételekkel való alátámasztása nem volt szükséges, és annak megtétele nem mindig segítette az elérni kívánt célt, vagy éppen ártott annak.

A tanulmányban először rövid áttekintést nyújtok a tudásszociológiáról és a nemzeti jövedelemnek a vitát kiváltó fogalmáról, majd a tudásszociológiai program egyes szakaszai mentén előrehaladva elemzem a vitát.

1. A tudásszociológia és a hatalom nyelve

A társas episztemológia a klasszikus ismeretelmélethez hasonlóan az igazolt vélekedésekhez vezető utat vizsgálja, a hangsúlyt azonban a társas, és nem a pszichológiai folyamatokra helyezi. Az ismeretek társas környezetben való kialakulása a tárgya a tudományos tudás szociológiájának is, tudásként azonban nem az igazolt hiteket, hanem azt az ismeretet fogadja el, amelyet

* A szerző a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskolájának hallgatója; andras.pinter@filozofia.bme.hu

** Köszönöm Hüttl Antóniának, Kőhegyi Gergelynek és Zemplén Gábornak a tanulmány írásának különböző szakaszaiban tett értékes megjegyzéseit, valamint Szilágyi Györgynek, hogy egy beszélgetésünk során új megvilágításba helyezte az esettanulmányt.

a tudományos közösség elismer. Így eszköztárában például antropológiai és tudományos viták elemzésére szolgáló módszerek jelennek meg. Ennek ellenére vannak, akik a társas episztemológia *nem klasszikus* megközelítéseként tekintenek rá, a tudásszociológusok többsége azonban nem fogadja el ezt a besorolást.

A tudományos tudás szociológiájának a viták elemzésére alkalmazott módszerei közvetlen előzménye David Bloor *erős programja* volt,¹ amely többek között elméleti háttérrel biztosított az igazolt tudásnak tekintett ismeretek szociológiai vizsgálatához, a hitek igazságértékét részben a tudás kontextus-függősége miatt elemzési körén kívül helyezte, ezzel segítve a tudomány prezentista történetének elkerülését. Az erős program ugyan önmagában nem párosult gyakorlati elemzésekkel, azonban több empirikus, gyakran tudománytörténeti esettanulmányt inspirált. Az egyik fő csapásiránya a tudományos viták elemzése volt, amire példa Harry M. Collins megfogalmazásában *a relativizmus empirikus programja*.² Az elsősorban technikasociológus Trevor J. Pinch és Wiebe E. Bijker a tudomány és a technika szétválasztásának nehézségéből, gyakran értelmetlenségéből kiindulva *a relativizmus empirikus programját a technika társadalmi konstrukciójának* eredetileg technikasociológiai elemzésekre kitalált programjával ötvözte, megmutatva, hogy a két eredetileg eltérő megközelítésmód kölcsönösen segítheti egymást.³

A fenti, szociálkonstruktivistának nevezett programok egyes elemzési szakaszai inkább támpontoknak, mint szigorú előírásoknak számítanak, a kereteket jelölik ki egy tudományos vita és/vagy egy termék elemzéséhez (a kettő szétválaszthatósága gyakran problematikus). A folyamat kezdetén lehetőség nyílik egy fogalom és/vagy termék jelentésének (újra)értelmezésére, amelyről az egyes társadalmi csoportok különböző igényeket, problémákat fogalmaznak meg. A kialakult variációk közül (legyenek azok továbbra is fogalmak és/vagy termékek) szelekciós mechanizmus segít választani és így lezárni a folyamatot. Ezt követően a létrejött eredmény stabilizálódik, és egy szélesebb társadalmi kontextus részévé válik.

A fenti programot a vitában részt vevő releváns társadalmi csoportok szimmetrikus és pártatlan elemzése miatt választottam, mivel ez lehetőséget biztosít a szocializmus ideológiai alapjait képviselő tábor érveinek és motívációinak, és így a tudományos élet kereteinek mélyebb megértésére. Ennek

¹ Bloor, David: A tudásszociológia erős programja. In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Aron Kiadó, Budapest, 1976/1999, 427–445.

² Collins, Harry M.: Szakaszok a relativizmus empirikus programjában. In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): i. m. 471–476.

³ Lásd: Pinch, Trevor J. – Bijker, Wiebe E.: Tények és termékek társadalmi konstrukciója, avagy hogyan segítheti egymást a tudányszociológia és a technikasociológia. *Replika*, 1987/2005, 51–52, 57–87.

bemutatására egy Magyarországon az ötvenes–hatvanas években lefolytatott tudományos vitát elemzek. A vita tárgya a gazdaság legfontosabb mutatójának, a nemzeti jövedelemnek a meghatározása, és a tét, hogy az akkoriban használt szocialista módszertan legfőbb egyediségét feladva egy nyugatinak tekintett ENSZ-módszertant vegyen át a magyar statisztika. Ez a vita, amely a termelési oldalnak a szolgáltatásokkal való bővítését jelentette, több szocialista országban, köztük a Szovjetunióban is lezajlott, azonban Magyarország volt az egyetlen, ahol tényleges változás is történt, és végül 1971-től a világon egyedülként mindkét módon kiszámolták a mutatót.

A hatalom számára az ideológiai bázist a társadalomtudományokban a marxista alapokra épülő politikai gazdaságtan jelentette. A nemzetijövedelem-számítás, amelynek meghatározása kiemelt gazdaságpolitikai jelentőséggel bírt, közvetlenül is Marxnak tulajdonított fogalmi értelmezésekre épült. Az új (bővített) nemzetijövedelem-fogalom mellett érvelők így a hatalommal szembeni harcként élték meg az új rendszer bevezetésére tett erőfeszítéseiket. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) főosztályvezetője, Mód Aladárné így fogalmazott egy rendszerváltás utáni konferencián: „A Hivatalban elég gyorsan kialakult a meggyőződés, hogy ezen [a nemzeti jövedelem fogalmán – P. A.] változtatni kell, és elkészült egy szolgáltatásokat is felölelő rendszer. [...] [J]ól tudtuk, hogy a dogmatikusoknál, főleg a Szovjetunióban, mekkora visszahatást fog kelteni ez a javaslat, ezért törtük a fejünket, hogyan lehet a várható elmarasztalást csökkenteni”.⁴ Hasonlóan élte meg ezt az időszakot Csernok Attila, a KSH osztályvezetője is: „a marxizmus felkent »főpapjai« riadót fújtak, a bővítés-pártiakat éles, nem ritkán politikai ízű támadások érték, »revizionistáknak« nevezték őket”.⁵

A vita elemzése azonban ezzel szemben azt mutatja, hogy nem csak hogy nem érte támadás a bővítés-pártiakat, de nem is várták el tőlük, hogy marxi alapokra támaszkodva mutassák be az álláspontjukat. A hatalom ideológiai alapját képviselő oldal egyedül annyit várt, hogy maradjanak a politikai gazdaságtan által valójában igen szélesen megjelölt mozgástéren belül, azonban ezt az önkéntes Marx-interpretációk nem tartották be.

⁴ Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): *Péter György. Egy reformközgazdász emlékére*. Cserépfalvi–T-Twins, Budapest, 1994, 57–58.

⁵ Csernok Attila: *A komáromi pontonbíd*. Szerzői kiadás, Budapest, 2008, 306–307.

2. A nemzeti jövedelem fogalma

A szociálkonstruktivista program a tudományos vitákat a tudományos fogalmak értelmezési lehetőségeként elemzi, legyen szó aktuálisan kialakuló, még rögzített jelentéssel nem rendelkező koncepcióról, vagy egy már bevett, a tudományos közösség által konszenzuálisan elfogadott jelentés stabilitásának meggyengüléséről, amely ismételten teret enged az újraértelmezéseknek.

A *nemzeti jövedelem* a gazdaság által egy adott időszak alatt megtermelt új értéket jelenti, amelynek értékfogalma a közgazdasági elméletek függvényében változott.⁶ A 20. századra két jelentése alakult ki egymással párhuzamosan. Az Adam Smith-re visszavezethető és Marx által továbbalakított értékfogalom az anyagi termelésre (mezőgazdaság, ipar) és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó (anyagi) szolgáltatásokra (például szállítás) terjedt ki. A Szovjetunióban a húszas években komoly vita folyt arról, hogy a nem-anyagi szolgáltatásokat értéktermelőnek lehet-e tekinteni, végül elvetették a bővítést. A kialakult fogalom a *népgazdasági mérlegrendszer*nek képezte a részét, amely a gazdaság teljes körforgását, így a jövedelmek elosztását és újraelosztását is bemutató mérlegekből állt. A koncepció szerint csak az anyagi tevékenységek hoztak létre *eredeti jövedelmet*, ami az újraelosztás folyamatában további *származékos jövedelemként* jelenhetett meg a szolgáltató ágazatoknál.⁷ Az elszámolási rendszerben, amelyre nemzetközi konferenciákon *Material Product System*ként (MPS) hivatkoztak, ugyan történtek az évek során kisebb változtatások, az alapkoncepció azonban változatlan maradt. A Szovjetunió felbomlásával a térség korábbi szocialista országai lényegében felhagytak a KGST-módszertan szerinti számítással, és áttértek az ENSZ-számításra.

A *System of National Accounts*nak (SNA) nevezett ENSZ-módszertan, amelynek közvetlen alapjait a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején dolgozták ki, a fogyasztói preferenciák elmélete alapján határozta meg az értéket, így a szolgáltatások is a termelő ágazatok részét képezték.

Így a két rendszer közötti legmarkánsabb különbség a szolgáltatások kezelésében jelent meg, mivel a KGST nem tekintette azokat értéktermelőnek, és így a nemzeti jövedelem részének, az ENSZ viszont igen.⁸ Sztálin halála után azonban megjelent az igény az egyes szolgáltató ágazatok anyagi,

⁶ Lásd Hüttl Antónia: A gazdasági mérés történetéről. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf., 2003/2., 164–182.

⁷ A kor terminológiájában a *termelés*, a *termék* és a *termelő szféra* az anyagi/dologi termékekre terjedt ki; az egyes *szolgáltatásokat* a termelő szférától való távolságuk alapján csoportosították, azaz nem tekintették azokat termelőnek; *produktív (termelő) jellege* azonban nemcsak a termelő szférának, hanem a szolgáltatásoknak is lehetett (például anyagi szolgáltatások). A *tevékenység* kifejezés az összes ágazatot magában foglalta, termelő jellegüktől függetlenül.

⁸ Az MPS és az SNA nemzetijövedelem-fogalma között lényegi különbségek vannak, de ez a tanulmány szempontjából mellékes.

illetve értéktelmező jellegének az újraértelmezésére a központilag tervezett gazdaságok egy részében, elsősorban a Szovjetunióban. A „személyszállítás termelő jellegének bizonyítása és beszámításának elfogadása [...] ütött rést a szolgáltatások általános nem termelő jelleg szerinti elbírálásának már-már megmerevedett nézetén” – fogalmazta meg a szociálkonstruktivista program keretében tökéletesen beilleszthető pontossággal a Magyarországon lefolytatott vita egyik résztvevője.⁹ A Burgerné által hivatkozott vita eredményeként ugyanis a KGST 1959-ben kibővítette a nemzeti jövedelem által elszámolt tevékenységek körét a személyszállítás, a mosodák, a kelmefestők, a vegytisztítók eredményével.

A bővítés ugyan csak minimális változtatásnak tűnhet, azonban rámutatott, hogy Sztálin halálát, de különösen az SZKP XX. kongresszusát követően a tudományos viták érdemi jelentőségűvé váltak, így képesek voltak hatást gyakorolni gazdaságpolitikai jelentőséggel bíró döntésekre is. Az eredmények a későbbiekben hivatkozási alapot jelentettek a további változtatás mellett érvelőknek.

A fenti bővítést az anyagi tevékenységek fogalmának újraértelmezése tette lehetővé, amely megengedte, hogy „a rendszeresen végzett társadalmi szolgáltató tevékenységek is, amelyek anyagi feltételek között működnek és az anyagi létfeltételek biztosítása érdekében hasznosulnak”, részét képezzék a nemzeti jövedelemnek,¹⁰ azaz maga a nemzeti jövedelem fogalma változatlan maradt. Ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy ne lehetett volna ezt is a kritika tárgyának megtenni.

Magyarországon három komoly vita folyt a szakmai folyóiratokban a nemzeti jövedelem fogalmáról. Az elsőre 1956–1957-ben került sor Horváth Róbert egyetemi tanár és Hajpál Gyula, a KSH munkatársa között,¹¹ azonban az 1956-os forradalom vélhetően nem segítette, hogy az amúgy is sok szempontból esetlenné és személyeskedővé váló vita érdemi változtatásokat indítson el. A második vita, amelyet tanulmányomban részletesen elemzek, 1963 és 1964 között játszódott le; ezzel párhuzamosan az MSZMP Közgazdasági

⁹ Burger Kálmán: A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés. *Közgazdasági Szemle*, 10. évf., 1963/9., 1031.

¹⁰ I. m. 1033.

¹¹ Lásd Horváth Róbert: A polgári nemzeti jövedelemszámítás Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 34. évf., 1956/4., 324–337; Horváth Róbert: A nemzeti jövedelemszámítás tantörténetének módszertani kérdéséről. (Válasz Hetényi István és dr. Hajpál Gyula hozzászólására). *Statistikai Szemle*, 35. évf., 1957/6., 463–477; Hajpál Gyula: A nemzeti jövedelem fogalmi meghatározásának egyes gazdaságelméleti kérdései (Hozzászólás dr. Horváth Róbert: A polgári nemzeti jövedelemszámítás Magyarországon c. tanulmányához). *Statistikai Szemle*, 34. évf., 1956/11–12., 990–1001; Hajpál Gyula: Elvi megjegyzések a nemzeti jövedelem módszertani kérdéseire (még egyszer Horváth Róbert tantörténeti tanulmányához). *Statistikai Szemle*, 35. évf., 1957/7., 586–588.

Elméleti Munkaközösségének (EMK) ülése 1964-ben leszűkítette a további viták keretét. A harmadik vita, amelyet Csernok Attila, a KSH osztályvezetője indított el,¹² határozottan elméleti jelleget öltött, és 1965-től több éven keresztül vissza-visszatérően folytatódott.

3. A vita szereplői

A szociálkonstruktivista program a vitában részt vevő társadalmi csoportokat az (újra)értelmezni kívánt fogalomnak tulajdonított jelentés alapján ragadja meg. Jelen esetben a nemzeti jövedelemre két markánsan elkülönülő irányból tekintettek a résztvevők: voltak, akik elméleti – politikai gazdaságtani, mások gyakorlati–statisztikai megfontolások kielégítését várták el a fogalomtól. Az első csoport az elmélet irányából szemlélte a fogalmat, és elégedett volt az uralkodó állapottal, utóbbiak viszont több gyakorlati problémát láttak a rendszerben. Mindkettő a következetesség mellett érvelt, csak más területen. Az elméletpártiak a politikai gazdaságtannal kompatibilis fogalmakat védtek, amely az anyagi tevékenységeket figyelembe vevő nemzeti jövedelemnek felelt meg, a gyakorlatpártiak viszont többek között az egyes statisztikai mutatók között akarták az összhangot megvalósítani, amelyet egy szolgáltatásokkal bővített mutató szolgált volna jobban.

A hatalom ideológiai támaszát a szocializmusban a marxizmus-leninizmuson túl a politikai gazdaságtan jelentette;¹³ a tudásszociológiai elemzési keret azonban rávilágít arra, hogy mindez nem gátolta meg, hogy érdemi vita alakulhasson ki az elméleti oldallal, és nem tette szükségessé az elméleti megfontolások marxi terminológiával történő alátámasztását. Ennek egyik okát a szocializmus politikai gazdaságtanának megismerésbeli problémáiban látom.

A marxi elmélet egyik fontos alaptétele szerint a termelésnek vannak általában-való és meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló, azaz a történelmi-társadalmi viszonyoktól független és függő jellemzői.¹⁴ Marx ezt szem előtt tartva vizsgálta a kapitalizmus politikai gazdaságtanát, és csak szemléltetésképpen vetette össze más gazdasági-társadalmi rendszerekkel, például a

¹² Csernok Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 12. évf., 1965/2., 218–228.

¹³ A marxizmus-leninizmus párttörténetet, valamint dialektikus és történelmi materializmust, a politikai gazdaságtan marxista alapokra támaszkodó közgazdaságtant takart. Az utóbbi kifejezésnek több eltérő jelentése is kialakult, a tanulmányban azokra nem hivatkozom.

¹⁴ Lásd például Marx, Karl: Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatához”). In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*, 13. kötet. Kossuth, Budapest, 1857/1965., 149–176, 151–155.

kommunizmussal.¹⁵ Míg a tőkés viszonyok alapos vizsgálatát lehetővé tették a több országban több száz évre visszanyúló empirikus ismeretek, addig a szocialista rendszer megismerésére csak egy országot jellemző évtizedes tapasztalatok álltak rendelkezésre.¹⁶ További problémát jelentett, hogy mivel a szocializmus a tervezésen alapult, ezért a konkrét gazdaságpolitikát még nehezebb volt szétválasztani a gazdasági rendszertől, mint a tőkés országokban.¹⁷ Hosszú vitákat követően 1954-re ugyan kiadták a Szovjetunióban az első politikai gazdaságtan tankönyvet,¹⁸ amely a későbbiekben kvázi-hivatalos viszonyítási pontként jelent meg, a legalapvetőbb fogalmak ezt követően is ugyanúgy vitathatóak maradtak.

Még nem ez a rugalmasság jellemezte ugyan Magyarországot az ötvenes évek doktriner időszakában,¹⁹ de az első Nagy Imre-kormány és a XX. kongresszust követő, az 1956-os forradalomig tartó átmeneti hónapokban, majd végül a hatvanas évektől kezdve megnyílt a lehetőség érdemi tudományos viták folytatására.

A szocializmusban a tudományos vitáknak a gazdaságpolitikai döntésekre gyakorolt érdemi hatását, valamint a hatalom egyik ideológiai támaszának számító politikai gazdaságtannal való viszonyát jól jellemzi a nemzetijövedelem-számítás körül 1963–1964-ben Magyarországon kialakult diskurzus. Egyrészt a nemzetijövedelem-számítás olyan fogalmakra épített, amelyek központi helyet foglaltak el a politikai gazdaságtanban, másrészt a gazdaság teljesítményének első számú mutatójaként kiemelt jelentőséggel bírt a gazdaságpolitika számára.

¹⁵ Marxnak és más „klasszikusoknak” az elszórtan a szocializmusra vonatkozó megjegyzéseit lásd például: Brus, Włodzimierz: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1967, 25–30.

¹⁶ Ez jelentette az alapját annak a hatvanas évektől széles körben elterjedt nézetnek, amely szerint a szocializmus különböző gazdasági mechanizmusokat is megenged, és a sztálini centralizált modell nem maga a szocializmus, hanem annak csak egyik szélső esete volt.

¹⁷ Nagy Tamás: A politikai gazdaságtan néhány kérdéséről (A politikai gazdaságtan tankönyv új magyar nyelvű kiadása alkalmából). *Közgazdasági Szemle*, 3. évf., 1956/6., 657–675.

¹⁸ Osztrovityanov, Konsztantyin V. [et al.] (szerk.): *Politikai gazdaságtan tankönyv*. Szikra, Budapest, 1955. Ennek végső vitájához íródott 1952-ben Sztálin egyik fő műve, lásd: Sztálin, Joszif V.: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest, 1953.

¹⁹ A közgazdasági cikkek jelentős része, vélhetőleg az elméleti kérdések vizsgálatának kockázata miatt, ágazati gazdaságtannal és gazdaságpolitikával foglalkozott, erről lásd Pillis Pál: A politikai gazdaságtan tanszékek tudományos kutatómunkájának helyzete és feladatai. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf., 1956/5., 592–603.

3.1. Egy besorolhatatlan megközelítés

A visszaemlékezések a nemzetijövedelem-számítás vitájában szereplő feleket a bővítés szempontjából határozták meg. Mivel a vita statisztikai szempontból a világon egyedülálló eredményhez vezetett, ezért eleve a statisztikusok visszaemlékezéseiben jelent meg az esemény, akik számára pedig a bővítés jelentette a törésvonalat. Véleményem szerint a vita két különböző, egymást nem feltétlenül érintő gyakorlati–statisztikai és elméleti – politikai gazdaságtani megfontolás mentén alakult.

Az 1957-ben hirtelen véget érő vitát 1963-ban újraindító Burger Kálmáné Gimes Anna, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa bővítéspárti oldalon volt, ugyanakkor nem sorolható be az általam alkotott csoportokba. Burgerné motivációja a fogyasztói áruforgalomban megjelenő szolgáltatások elméleti és megoldandó gazdaságpolitikai kérdéseinek elemzése volt,²⁰ ami az általam felállított mindkét csoportba besorolhatóvá teszi, ugyanakkor a nemzeti jövedelem őáltala megfogalmazott jelentésével egyik csoport sem értett egyet.

Burgerné szerint a termékek és a szolgáltatások többsége nemcsak a kapitalizmusban, hanem a szocializmusban is áruformával rendelkezik.²¹ Az értéket létrehozó és nem létrehozó tevékenységek határát nem az anyagi, hanem az árutermelő jelleg határozza meg. Így a nemzeti jövedelemnek, amely a gazdaságban megtermelt új értéket tartalmazza, az összes áruforgalomba kerülő terméket és szolgáltatást is tartalmaznia kell. Mindezt többek között Marx műveiből vett idézetekkel támasztotta alá.

Elméleti – politikai gazdaságtani és gyakorlati–statisztikai motivációi egyaránt voltak Burgernének, azonban a klasszikus marxi terminológia Marx alapján történő újraértelmezése az elméleti oldalt, míg a mérsékelten bővített koncepció a nemzeti jövedelmet a szolgáltató ágazatok minél nagyobb körére kiterjeszteni akaró gyakorlati oldalt, elsősorban a KSH munkatársait készítette hozzászólásra.

Burgerné elkötelezettségében is különbözött a két csoporttól.²² Nem rendelkezett kívülről adott előzetes elképzeléssel, feladattal, amit minden áron meg kellett volna védenie, illetve oldania. A szolgáltatások vizsgálatakor többször beszélgetett a KSH Közgazdasági Főosztályának munkatársaival, és látta az ottani kutatásokat és törekvéseket, valamint a politikai gazdaságtanra mint kutatónak volt szüksége, azonban nem volt a KSH munkatársa, és nem kötődött annyira a bevett marxista elmélethez, hogy az egyes csoportok céljait átvegye.

²⁰ Burger Kálmáné: *A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1965, 9.

²¹ Burger Kálmáné: A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés. *Közgazdasági Szemle*, 10. évf., 1963/9., 1030–1043.

²² Lásd: Interjú Burger Kálmáné Gimes Annával. Budapest, 2010. 12. 15.

3.2. Elméleti – politikai gazdaságtani megfontolások és problémák

A vitában részt vevők szétválasztására a bővítés kérdése nemcsak nem a legpontosabb szempont, hanem még félrevezető is. Feltételezi ugyanis egy olyan csoport létezését, amely ellenezte volna a bővítést; ilyen viszont, ha létezett, nem jelent meg olyan élesen, mint amennyire a visszaemlékezések állították. Huszár István, a KSH akkori első elnökhelyettese szerint kifejezetten támogató volt a légkör, a szovjet statisztikai hivatal vezetőjével megértő módon beszélgettek a bővítés kérdéséről, és a KSH egyértelmű presztízsnyeréssel került ki a vitából.²³ Ugyanakkor tényleg volt egy oldal, amely kritikát fogalmazott meg a gyakorlati–statisztikai oldallal szemben.

A „bővítésellenes” oldal mindig egy névtelen, a hatalmat képviselő oldalként jelent meg a visszaemlékezésekben, szemben a bővítéspártiakkal, akik hamar bekerültek a döntést előkészítők panteonjába.²⁴ Több jel arra mutat, hogy Földes Károlyt, az MSZMP KB „agit-prop” osztályának munkatársát az előbbi csoporthoz sorolták, holott Burgerné cikkére írt válaszában a bővítésről a következőképp fogalmazott: „A szerző [Burgerné – P. A.] konkrét javaslatainak fő tendenciájával [...] egyet lehet érteni, álláspontjának van létjogosultsága. Ami a vitát elsősorban kiváltja, az javaslatainak elméleti megalapozása.” Majd zárójelben megjegyzi: „gyakorlati javaslatainak megtételéhez egyáltalán nem lett volna szüksége erre az elméleti tételre. Sőt: a szerző saját elméleti tételének büvkörében maradvá leszűkítette és az áru jellegű szolgáltatásokra korlátozta saját gyakorlati javaslatait”.²⁵

Földes tényleg a kritikus oldalt képviselte, de nem a bővítést, hanem a politikai gazdaságtani elemzéseket és a Marx-interpretációkat kritizálta. A gazdaságpolitikai következményekkel járó kérdéseknél általános volt az egyes marxi politikai gazdaságtani tételek újraértelmezése a megfelelő elméleti alátámasztás megteremtése érdekében. A nemzetijövedelem-számítás vitájának harmadik szakaszát elindító írás²⁶ létrejöttéről maga a szerző így fogalmazott visszaemlékezésében: „[...] engem bíztak meg [a KSH-vezetés – P. A.], hogy az általunk [KSH – P. A.] helyesnek tartott »kibővített« nemzetijövedelem-felfogást összehozzam a marxizmussal. Írjak egy cikket a Közgazdasági Szemlének, melyben a marxista elmélettel összhangban alátámasztom a szolgáltatásokkal kibővített nemzeti jövedelmet”.²⁷

²³ Interjú Huszár Istvánnal. Szentendre, 2010. 05. 18.

²⁴ Lásd Árvay János: *Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon. Magyarország népgazdasági mérlegrendszere*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1973, 38–47., „Az új népgazdasági mérlegrendszer kialakítását megelőző elméleti viták” című fejezet.

²⁵ Földes Károly: Érték – nemzeti jövedelem – szolgáltatás. Id. kiad. 41.

²⁶ Csernok Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Id. kiad. 218–228.

²⁷ Csernok Attila: *A komáromi pontonbíd*. Id. kiad. 307.

Ilyenkor a szerzők kikeresték az őket igazoló idézeteket, míg a nekik ellentmondóakat bagatellizálták. A bevettnek tekintett politikai gazdaságtani nézet szerint például a nemzetijövedelem-számítás körébe az anyagi tevékenységek tartoztak, és ennek elméleti alapját a marxi *egyszerű munkafolyamat* jelentette. Burgerné szerint „Marx sohasem szorítkozott az anyagi termelőmunka megítélésében az *egyszerű munkafolyamatra*”.²⁸ Csernok szerint pedig „[...] erre a feltételezésre Marxnak [...] az elkerülhetetlen egyszerűsítések céljából feltétlenül szüksége volt. Egy tudományos absztrakcióval van dolgunk”.²⁹

Az elméleti – politikai gazdaságtani oldal semmiképp sem tekinthető offenzívának ebben a vitában, de a hatalom ideológiájának egyik támaszaként erős, magabiztos hátszéllel rendelkezett, így defenzív pozícióba sem kényszerült. A nemzeti jövedelemnek, illetve az alapjait érintő fogalmak – például produktív munka, értéktermelés – bármilyen újraértelmezése kihívást jelentett számára, és arra reagálnia kellett.

Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a hatalom ideológiájának kidolgozásában részt vevő „agit-prop” osztály munkatársaként és a politikai gazdaságtan kutatójaként megszólaló Földes az elméleti alátámasztástól függetlenül még Burgernénél nagyobb bővítést is elfogadott volna. Véleménye szerint a nemzeti jövedelem fogalmi elemzését bizonyos mértékig külön lehet választani a konkrét tervezési, pénzügyi, statisztikai megfontolásoktól, mivel utóbbi eltérhet „[...] a politikai gazdaságtanilag ideálistól. Amilyen hiba lenne a gyakorlatnak balga módon »megtiltani« ezt az eltérést, ugyanolyan hiba lenne pusztá tényéből az elmélet helytelenségére következtetni”.³⁰

Egyáltalán nem várta volna el, hogy a bővítés-pártiak csak az elméleti alátámasztásért súlyos Marx-köteteket böngésszenek át. De ha már ez megtörtént, hogyan vélekedett a politikai gazdaságtani fogalmak újraértelmezéséről? Van létjogosultsága más Marx-értelmezéseknek, vagy csak a tankönyvi, kvázi-hivatalos értelmezés lehet helyes? Földes erről így nyilatkozott: „Ha valóban az a helyzet, hogy a nemzeti jövedelem jelenlegi fogalma nem elegendő, nem eléggé alkalmas a hosszú távlatú tervezés céljaira vagy egyéb célokra, akkor nem lehet megtiltani, hogy itt változtatásokat eszközöljünk. [...] De egy dolgot látni kell: akkor nem lehet megtartani a nemzeti jövedelem régi definícióját”.³¹ „Többféle okból térhet el a gyakorlati intézkedés attól, ami a régi el-

²⁸ Burger Kálmánné: Id. kiad. 1032.

²⁹ Csernok Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Id. kiad. 222.

³⁰ Földes Károly: i. m. 36.

³¹ Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964 júliusában megtartott vitája. A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése. In *A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése*. Kossuth, Budapest, 1966 (*Az MSZMP Közgazdasági Elmélet Munkaközösségének vitái*), 71.

méletben van. Először is, lehet olyanfajta eltérés, hogy kiderül, a régi elméleti tétel nem felel meg a megváltozott körülményeknek. Ilyen esetre van példa a marxizmusban”.³² „A szerzőnek [Burgerné – P. A.] természetesen jogában áll bebizonyítani, hogy a marxizmus valamelyik tétele a megváltozott körülmények folytán már nem érvényes, és új tételekre van szükség. Ő azonban nem ezt teszi. Éppen ellenkezőleg, sok idézettel és hivatkozással azt igyekszik bebizonyítani, hogy az ő tétele felel meg Marx nézeteinek”.³³

A felvázolt kép rögzített Marx-interpretációt sugall. Elvileg van lehetőség egyes fogalmak újradefiniálására azoknak a rendszerből való kiemelésén keresztül, de magát Marxot újraértelmezni gyakorlatilag nem lehet. Tehát egyik oldalról elismeri Földes a szocializmus politikai gazdaságtanának alakulását és bizonytalan pontjait, másik oldalról viszont *A tőke* és az *Értéktöbblet-elméletek* értelmezését lezártnak tekinti.

Az EMK-ülésen véleményét merevsége miatt (!) több kritika érte, amelyekre így válaszolt: „Vannak bizonyos fogalmak, kategóriák a marxizmusban, amelyeket egy idő múlva az élet kényszerítő hatása folytán más értelemben használunk. [...] Ezeknek a kategóriáknak van bizonyos állandósága is. Itt nem olyan terminusokról van szó, amelyeket tetszés szerint lehet megváltoztatni. [...] Én úgy értelmezem, hogy a marxi kategóriákban a marxizmus politikai gazdaságtanának alapelvei vannak kifejezve”.³⁴

Ha a marxi kategóriák értelmezésében nem is volt engedékeny, látni kell, hogy a kérdést megkerülhetőnek tekinti. Ezt figyelembe véve nem tekinthető jogosnak a bevezetőben idézett támadásroham, főleg, hogy a kritika nem a bővítést, hanem az elméleti kidolgozást érintette.

Míndezek alapján kockázatosnak és feleslegesnek tűnik a marxi fogalmak újraértelmezése, ha a cél nem a politikai gazdaságtan továbbgondolása. Burgerné motivációja ugyanakkor egyaránt volt elméleti és gyakorlati, szemben a gyakorlati–statisztikai oldallal, akik egy bizonyos pontig tudatosan kerültek az elméleti kérdéseket, elkerülve ezzel az esetleges konfliktust.

3.3. Gyakorlati–statisztikai megfontolások és problémák

Burgerné írása az elméleti – politikai gazdaságtani oldalon túl a KSH-t is érintette, mivel a nemzeti jövedelemmel kapcsolatos problémáit nem oldotta volna meg a „csak” árutermelésre szűkített bővítés. A statisztikai hivatal részéről

³² I. m. 74.

³³ Földes Károly: i. m. 42.

³⁴ Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964 júliusában megtartott vitája. A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti–módszertani kérdése. Id. kiad. 97–98.

Drechsler László, a KSH osztályvezetője szolt hozzá a kérdéshez,³⁵ aki Burger-né elméletet újraértelmező kísérletétől és konkrét gyakorlati javaslatától egyaránt távol tartotta magát, miközben jelezte, hogy Burger-né törekvései ezen túl a legnagyobb támogatásban részesülnek: „Népgazdasági számviteli rendszerünk már régóta érzi a hiányát egy olyan összefoglaló mutatószámnak, amely az anyagi tevékenységek mellett a nem anyagi tevékenységek eredményét is magában foglalja. Ezért véleményem szerint a cikk fő következtetésével – ha a szerző érvelésével, s bizonyos megállapításaival nem is – egyet kell érteni”.³⁶

Drechsler többször is kiemelte, hogy írásában a nemzetijövedelem-számítás anyagi tevékenységekre történő leszűkítése következtében kialakult gyakorlati problémákat mutatja be. Ugyanez a szemlélet jellemezte *A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése* című dokumentumot is,³⁷ amely a statisztikai hivatal álláspontját a Közgazdasági EMK-nak bemutató vitaanyagként íródott.

A gyakorlati–statisztikai oldal számára a nemzeti jövedelem jelentését nem Marx, hanem a mutató rendeltetése határozta meg. Rendeltetésként a KSH-anyag a gazdagabb és teljesebb tájékoztatást jelölte meg.³⁸ Drechsler a mutatónak a szükségletek kielégítésében betöltött szerepét tekintette kritériumnak. Az EMK-ülésen részt vett Ajtai Miklós, az Országos Tervhivatal elnöke, és ott így fogalmazott: „A tervek készítésénél a szocialista társadalom alapvető céljából kiindulva, mindenekelőtt az életszínvonal növekedését vizsgáltuk”.³⁹ Bár a hangsúlyok között volt különbség, a megjelölt kritériumokban közös volt, hogy a szolgáltatások szélesebb körének figyelembevétele következett belőlük.

A gyakorlati–statisztikai oldal értelmezései ugyanakkor inkább újrakarakterizációs kísérleteknek tekinthetők, nem a szolgáltatások szélesebb körének elszámolására tett erőfeszítéseik közvetlen motivációját fejezték ki.

Egyrészt voltak olyan evidenciák, mint a nem anyagi tevékenységeknek a fogyasztásban és a munkavállalásban betöltött növekvő szerepe, ezért szük-

³⁵ Drechsler László: A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem (Hozzászólás Burger Kálmánné „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés” című cikkéhez). *Közgazdasági Szemle*, 11. évf., 1964/3., 353–357.

³⁶ I. m. 353.

³⁷ Huszár István (előterjesztő): A nemzetijövedelem-számítás néhány elméleti-módszertani kérdése. In *A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése*. Id. kiad. 5–37. A dokumentum a KSH Közgazdasági Főosztálya, ezen belül Mód Aladárné főosztályvezető, Árvay János főosztályvezető-helyettes, valamint Csernok Attila, a Népgazdasági Mérlegrendszer Osztály vezetője irányításával 1964-ben készült el. A vitaanyagot Huszár István, a KSH első elnökhelyettese terjesztette elő.

³⁸ I. m. 11.

³⁹ Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964 júliusában megtartott vitája. A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése. Id. kiad. 55.

ségesnek tartották a szolgáltatások fokozott figyelembevételét a statisztikákban és a tervezésben. Ennek egy lehetséges megoldása lehetett volna a KSH szerint, ha a nem anyagi tevékenységek a nemzetijövedelem-számításhoz az újraelosztási tábláknál közvetlenebb módon kapcsolódnának.⁴⁰

Másrészt a nemzeti jövedelem termelési oldalának az anyagi tevékenységekre történő korlátozása több statisztikai nehézséget eredményezett: a) A nemzeti jövedelem felhasználási oldalán a fogyasztásnak csak az anyagi alapja jelent meg. b) Az életszínvonal- és reálbérszámításoknál számolt fogyasztásnál a szolgáltatásokat is figyelembe vették, így nem volt összhang a két mutató között.⁴¹ c) Az anyagi tevékenységek által megtermelt eredeti jövedelem újraelosztásakor létrejött származékos jövedelem figyelembevétele csak bizonytalan becsléseken keresztül volt megvalósítható. A népgazdasági mérlegrendszerben a nemzeti jövedelem és a pénzügyi mérleg, amely a különböző gazdasági szereplők összjövedelméről számolt be, az eredeti és származékos jövedelmek közti különbség megszüntetésekor összhangba kerülhetne.⁴² d) A nemzetközi összehasonlítás szempontja pro és kontra is felmerülhetett volna, de jellemzően csak a KGST-országokkal történő összehasonlítás került szóba.

A gyakorlati oldal problémáinak relevanciáját mindenki elfogadta. Kérdés azonban, hogy az elméletet képviselő oldalról érte-e támadás a koncepciót. A KSH-anyag szerzői hiába próbáltak távol maradni az elméleti kérdésektől, ez többek szerint nem sikerült nekik. Az ülésen részt vevők közül többen szóvá tették, hogy a tanulmány címe „elméleti-módszertani” kérdéseket említ, ezután rögzíti, hogy valójában mégsem érint elméleti problémákat, majd ehhez mégsem tartja magát.

Az egyik legsúlyosabb elméleti kritika, hogy a KSH a nemzeti jövedelmen belül minden olyan tevékenységnek utat adna, amelyeket a polgári koncepció is figyelembe vesz. Földes itt is mérsékelt álláspontot képviselt: „Elképzelhetőnek tartanám, hogy bizonyos fokig a polgári közgazdászok által alkalmazott kategóriákat is felhasználjuk. Ha tudatában vagyunk korlátaiknak és helyüknek, akkor ezeket is fel lehet használni”.⁴³ A fenti összevetéssel szemben azonban Vajda Imre nyugalmazott egyetemi tanár (az Országos Tervhivatal első

⁴⁰ A szolgáltatások szerepének a nemzeti jövedelmen kívül maradása miatt történő elhanyagolását többen vitatták.

⁴¹ Hasonló megfontolások miatt más országokban ellenkező következtetésre jutottak, és az életszínvonal-számításokban sem vették figyelembe a nem anyagi tevékenységeket. Véleményük szerint amit nem lehet megtermelni, azt nem is lehet elfogyasztani. A magyarországi statisztikusok ellenkező irányból érveltek: amit el lehet fogyasztani, azt meg is kellett termelni.

⁴² Korábban ezt a problémát kiegészítő táblák segítségével még el tudták képzelni, lásd Horváth Róbert: A nemzeti jövedelemszámítás tantörténetének módszertani kérdéséről. Id. kiad. 463–477. Ez érvként a hatvanas években már nem jelent meg.

⁴³ Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964 júliusában megtartott vitája. A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése. Id. kiad. 72.

elnöke, 1947–1949) a kérdés átkeretezését javasolta: „[...] nem arról van szó, hogy lényegében választani kell a marxista és a polgári számítás között [...]. Sem az egyik, sem a másik alternatíváról nincs szó, hanem arról, hogy választani kell két nemzetijövedelem-számítási mód között. [...] [E]gy jó kiindulást kompromittálnánk azzal, ha szükségtelenül ezt azzal a címkével látnánk el, hogy ez a polgári számítási módok elfogadása”.⁴⁴ Azt azonban fontos látni, hogy ha egyes résztvevők hangvétele éles is volt, a többség szintén nem értett egyet azzal, hogy az új mutatót olyan széles körre terjesszék ki, mint amit a KSH sugallt (például adminisztratív szolgáltatások).

4. Egy látszólagos kompromisszum

A tudás- és technikaelemzésre használt program második szakasza olyan mechanizmushoz köti a viták lezárását, amely választ ad a fogalom szempontjából releváns jelentéssel rendelkező társadalmi csoportok problémáira. A nemzeti jövedelemről az elméleti – politikai gazdaságtani, illetve a gyakorlati–statisztikai oldalnak kellett megoldottnak éreznie felvetett (esetleg időközben átalakuló) igényeit. Ebben a folyamatban döntő szerepet játszott az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964. július 17-i ülése,⁴⁵ ahol a KSH nemzeti jövedelemről írott anyagát vitatták meg.⁴⁶ Ha az ülés a fogalom jelentésének kérdését nem is zárta le teljesen, elindította a mechanizmust.

A vita lezárásához olyan javaslatra volt szükség, amely továbbra sem sérti a marxi fogalmi háló konzisztenciáját, ugyanakkor a konkrét statisztikai nehézségeket is megszünteti. A megoldási javaslatot Drechsler vetette fel: „Továbbra is kellene rendelkezünk természetesen olyan összefoglaló mutatószámokkal, amelyek *csak* az anyagi tevékenységek eredményét tük-

⁴⁴ I. m. 58–59.

⁴⁵ Uo. Az elméleti munkaközösségek (EMK) elsősorban az MSZMP időszakát jellemezték, lásd Szakadát István: A párt szervezeti felépítéséről. In Nyíró András (szerk.): *Politikai szociológiai tanulmányok a kommunista bürokrácia vezérkaráról*. BKE Szociológia Tanszék, Budapest, 1990, 34. Az általuk „kidolgozott tanulmányokat felhasználták a társadalomtudományok helyzetével kapcsolatos PB határozatok elkészítésekor, a közigazdászok és filozófusok kommunista aktíváinak előkészítéséhez, továbbá megjelentették ezeket folyóiratokban, illetve önálló tanulmánykötetben”. Németh Jánosné Vágyi Karola (szerk.): *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei. 1956–1989 [elektronikus dokumentum]*. Arcanum, Budapest, 2003. Interneten: < <http://www.arcanum.hu/mol/> > (Letöltve: 2011.01.25.) A Közgazdasági EMK elnöke a Gazdaságpolitikai Titkárság vezetőjeként Nyers Rezső volt, a résztvevők többek között a legfontosabb gazdaságirányítási, kutatási, oktatási intézmények munkatársai közül kerültek ki.

⁴⁶ Huszár István (előterjesztő): A nemzetijövedelem-számítás néhány elméleti-módszertani kérdése. In *A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése*. Id. kiad. 5–37.

rözik [...], de emellett ki tudnánk mutatni az anyagi és nem anyagi szférák együttes tevékenységének eredményét, kölcsönhatását is”.⁴⁷

Korábban Burgerné kifejezetten a nemzeti jövedelem fogalmának kibővítése, pontosabban annak szerinte helyes értelmezésének következetes alkalmazása mellett érvelt, Földes pedig azt javasolta, hogy ha kiderül, hogy a nemzeti jövedelem definíciója elavulttá vált, akkor a teljes fogalmat újra kell értelmezni, elhagyva ezzel a marxi fogalmi hálót, mivel az értékfogalom, amelyre a nemzeti jövedelem támaszkodott, nem változott meg. Ezzel szemben Drechsler kompromisszumos megoldást javasolt: legyen két fogalom. Az egyik az anyagi tevékenységeket, azaz a politikai gazdaságtan nemzetijövedelem-fogalmát, a másik pedig annak szolgáltatásokkal bővített verzióját mérné. Egy később lényeginek bizonyult kérdésre azonban ez a megoldás továbbra sem adott választ: a kettő közül melyiket nevezzék *nemzeti jövedelemnek*.

Tényleges kompromisszumos megoldás csak úgy jöhetett volna létre, hogy ha a statisztikai–gyakorlati megfontolásokat érvényesíteni akaró oldal nem akarja kiragadni azt a marxi fogalmi hálóból – márpedig erre nem tett lépéseket –, akkor el kell fogadniuk, hogy az anyagi tevékenységet mérő statisztika megőrzi eredeti nevét. Erre, úgy tűnik, volt hajlandóság a KSH részéről: „nem kellene mereven ragaszkodni ahhoz – mint ezt Burgerné teszi –, hogy a kibővített fogalmat tekintsük ezentúl nemzeti jövedelemnek. Sok érv szól amellett is, hogy a nemzeti jövedelem maradjon meg a régi, csak az anyagi tevékenységet tartalmazó fogalomnak”.⁴⁸

Ugyanakkor ez az engedékenység valójában látszólagos volt. Ha Drechsler nem is mereven, de kitartóan sugallta, hogy a kibővített fogalmat kell nemzeti jövedelemnek nevezni. Az anyagi értelmezés véleménye szerint „mesterséges” szétválasztásokhoz vezet, „[...] aminek elég sok hátrányát lehet érezni a gyakorlatban. [...] [R]endelkez[ni kell] egy olyan nemzeti jövedelem-mutatószámmal is, amely felöleli a szolgáltatások volumenét is”.⁴⁹ Azaz több nemzetijövedelem-fogalomról beszélt, miközben egyértelműen olyan feltételeket támasztott a statisztikával szemben – például a fogalom kritériumának a szükséglet-kielégítést tekintette –, amelynek a bővített verzió jobban megfelelt.

Tanulmányában ugyanakkor explicit módon nem nyilatkozott arról, hogy melyik mutatót hogyan nevezné. Ezzel szemben a KSH vitaanyaga egyértelműen nyilatkozott: „amennyiben a nemzetijövedelem-számítás körébe a szolgáltatásokat bevonnánk (úgy, hogy az ily módon kiszélesített körön belül az anyagi termelés eredményét elkülönítve továbbra is kimutatnánk), akkor a tulajdonképeni rendeltetés szempontjából csak nyernénk azáltal, hogy gaz-

⁴⁷ Drechsler László: A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem. Id. kiad. 354.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ I. m. 355.

dagabbá és teljesebbé tennék a tájékozódást”.⁵⁰ Ez egyértelműen kijelölte, hogy az új mutatót illeti meg a régi elnevezés. Az anyagi tevékenységek külön kimutatását pedig még gesztusnak sem lehet tekinteni, mivel a mutatót már csak a KGST felé történő adatszolgáltatás miatt is ki kellett volna számolni.

A gyakorlati–statisztikai oldal taktikai megfontolások miatt két egymástól elválasztható rész célra osztotta fel a célját. Az elsőt függetlenné tették a nemzeti jövedelem fogalmától: legyen egy bővített mutató. Ahogy Péter György, a KSH elnöke fogalmazott: „Nevezzétek el, ahogy akarjátok, fő, hogy megcsináltátok”.⁵¹ Ez a kérdés ugyanis mellőzött mindenfajta politikai gazdaságtani megfontolást, így képes volt kikerülni a vitát az elméleti oldalal. Mód Aladárné KSH-főosztályvezető szerint ennek volt köszönhető, hogy „ha az ominózus »három T« közül a »támogatást« nem érthetjük is el, de szerencsére a »tiltás« sem történt meg”.⁵² Mindezek fényében nem meglepő, hogy a Közgazdasági EMK ülésén mindenki egyetértett ezzel – a bővítés mértékében azonban voltak eltérések –, mint ahogy azt is mindenki elfogadta, hogy a régi számítást is meg kell tartani. A második rész cél viszont továbbra is az maradt, hogy a kibővített mutatót nevezzék nemzeti jövedelemnek.

Miért ragaszkodott a nemzeti jövedelem fogalmának a meghatározásához a KSH? Drechsler ugyan elmondása szerint „terminológiai kérdésként” tekintett az új mutató elnevezésére, azonban rögtön hozzátette: a lényeg, hogy „jelentőségének megfelelő szerepet töltsön be a népgazdaság eredményeinek összefoglaló értékelésében”.⁵³ Ugyanezt Nyers Rezső, a Közgazdasági EMK elnöke így fogalmazta meg: „El kell érni, hogy a gazdaságpolitika orientálódjon erre a második fajta mutatóra. Ha viszont nem jó nevet adunk az új mutatónak, féltő, nem tud konkurrálni majd az elsővel”.⁵⁴ Márpedig ha az új mutatót nevezik nemzeti jövedelemnek, akkor az mindent megold.

Mindezt az ülés végén a névadásról kialakult rövid vita is megerősítette, ahol a többség szerint félrevezető és egyesek szerint elméletileg helytelen lett volna nemzeti jövedelemnek nevezni az új számítást, ehelyett a bruttó nemzeti jövedelem és a kibővített nemzeti jövedelem elnevezések merültek föl, és egyedül Huszár István, a KSH első elnökhelyettese jegyezte meg, hogy „legyen nemzeti jövedelem az új, a régi pedig nemzeti jövedelem szolgáltatások nélkül”.⁵⁵

⁵⁰ Huszár István (előterjesztő): A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése. Id. kiad. 11.

⁵¹ Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): i. m. 58.

⁵² Uo.

⁵³ Drechsler László: i. m. 354.

⁵⁴ Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének 1964 júliusában megtartott vitája. A nemzetijövedelem-számítás néhány főbb elméleti-módszertani kérdése. Id. kiad. 107.

⁵⁵ Uo.

5. A vita lezárása és stabilizációja

Az EMK-üléssel elindult a vitát lezáró mechanizmus; kijelölték a keretet a KSH számára. A gyakorlati–statisztikai oldal ezt követően még tett egy kísérletet a nemzeti jövedelem újradefiniálására, amely hosszas elméleti vitához vezetett, ennek elemzése azonban túlmutat e tanulmány keretein.

A fentiekben egy tudományos vita menetét mutattam be a szocializmusban, politikailag érzékeny területen. Politikailag érzékeny, mert a nemzeti jövedelem fogalmának kiemelt gazdaságpolitikai jelentősége volt, valamint az értelmezési lehetőségeknek a hatalom egyik ideológiai alapjával, a politikai gazdaságtannal való összeegyeztethetősége kétséges volt. A tudományos vita elemzésére választott tudásszociológiai program lehetőséget biztosított arra, hogy a vitát ne egy félrevezetően kézenfekvő prezentista szemléletből kiindulva, eleve a nyugati módszer mellett érvelők szemszögéből mutassam be, hanem az érveket és a motivációkat szimmetrikusan figyelembe véve elemezzem. Mindez teret engedett a szocialista rendszer egyik ideológiai bázisát jelentő politikai gazdaságtan tudományos életben betöltött szerepének bemutatására.

Állításom szerint a hivatalos ideológia alapjait képviselő oldal megengedően kezelte a változtatásokat addig a pontig, amíg a felülvizsgálni kívánt kérdések az elmélet által tágan meghatározott mozgástéren belül, vagy akár attól teljesen különböző, például gyakorlati dimenzióban mozogtak. Részben ez tette lehetővé, hogy az elemzett esettanulmányban, bár a terminológiai kérdések változatlanok maradtak, a konkrét statisztikai elképzelések mégis megvalósuljanak.

A részben technikaelemzésre kitalált program szerint a folyamat az adott technika vagy tudományos eredmény stabilizációjával zárul. Ebben a vitában az eredmények stabilizációja az első publikált statisztikákat jelenti. Az első kísérleti népgazdasági mérlegek 1970-ben készültek el az 1968–1969-es adatokra,⁵⁶ majd az első hivatalos mérlegrendszer, amelyben 1960-ig újrászámolták az adatokat, 1971-ben tették közzé.⁵⁷ A *nemzeti jövedelem* továbbra is az anyagi tevékenységeket vette figyelembe, a bővített mutató végül a *nettó nemzeti termelés* elnevezést kapta.

⁵⁶ Központi Statisztikai Hivatal: *Népgazdasági mérlegek 1968–1969*. KSH, Budapest, 1970.

⁵⁷ Központi Statisztikai Hivatal: *Népgazdasági mérlegek 1960–1970*. KSH, Budapest, 1971.